

کانون‌ها و ویژگی‌های کتابت در خراسان بزرگ: دوره تیموریان و صفویان

وحید توسلی^۱

حبیب‌الله عظیمی^۲

تاریخ دریافت: 94/03/23

تاریخ پذیرش: 95/08/01

چکیده

هدف: این پژوهش با هدف شناخت کانون‌ها و آداب کتابت نسخه‌های خطی خراسان بزرگ در دوره‌های تیموری و صفوی که از مهم‌ترین کانون‌های کتابت و استنساخ در ادوار مختلف تاریخی ایران صورت گرفته است.

روش/ رویکرد پژوهش: پژوهش حاضر، از نوع کاربردی به‌روش تحلیل محتوا انجام شد. با بررسی و مشاهده انجامه (رقم کاتب) 45000 نسخه خطی فهرست‌شده در کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه‌هایی که محل و تاریخ کتابت آنها در خراسان بزرگ و در دوره‌های تیموری و صفوی بود شناسایی شد که شامل 44 نسخه خطی گردید. سپس براساس هدف و محل کانون‌های کتابت و استنساخ خراسان بزرگ و ویژگی‌های مربوطه مورد بررسی قرار گرفت.

یافته‌ها: از بین جامعه مورد بررسی تعداد 28 نسخه (64%) مربوط به کانون دانشمندان، همچنین 10 نسخه (23%) مربوط به کانون دیوانی، و 6 نسخه (13%) مربوط به کانون وراقان بود. در کانون دانشمندان حاشیه‌نویسی 89% و تصحیح 92%؛ در کانون دیوانی زیبانویسی 90% و کیفیت خط (عالی و ممتاز) 70% و تزیینات 80%؛ و در کانون وراقان زیبانویسی 67%، کیفیت خط (خوش) 67% و غلط‌املائی 100% دیده شده است.

نتیجه‌گیری: با مطالعه ویژگی‌ها و آداب کتابت هر کانون می‌توان به اهداف، علل شکل‌گیری، و محل کتابت نسخ پی برد.

کلیدواژه‌ها: کانون‌های استنساخ، تیموریان، صفویان، خراسان بزرگ، نسخ خطی، کتابت، تاریخ، نسخه‌نویسی

¹. کارشناسی ارشد ایران‌شناسی، پژوهشگر گروه فرهنگی و اجتماعی پژوهشکده نوین شهر معنوی تامن (نویسنده مسئول)

Tavassoli@s3c.ir

². استادیار سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران azimi@nlai.ir

مقدمه

یکی از پایگاه‌های غنی فرهنگ و تمدن ایرانی و اسلامی که پایه و مایه‌ای بس کهن و اصیل دارد و سالیان درازی بر قلمرو تمدن اسلامی تاثیرگذار بوده کانون نسخه‌نویسی خراسان بزرگ است. نسخه‌های دستنویس و کتب ارزنده‌ای که معرف حشمت و شکوه این سرزمین است می‌تواند زوایای علمی و هنری این سرزمین را به نمایش گذارد.

ثمره شبکه‌های نسخه‌نویسی، هزاران نسخه خطی بوده که آنها را به‌لحاظ (1) تاریخی، (2) اعتبار صحت مندرجات، مطالب و کیفیت ضبط کلمات و چگونگی ثبت عبارات، و این که مؤلفان یا شاگردان‌شان یا کاتبی آگاه به اصول و موازین آنها را کتابت کرده است، (3) از نظر مقابله و عرض یا مؤلف و دانشمندی که آنها را سماع کرده است، و (4) وجود حواشی و تعلیقات و امضا می‌توان مورد بررسی قرار داد. گروه‌بندی نسخه‌های خطی، با توجه به بحث انواع کانون‌های کتابت را پیش می‌کشد که از دیدگاه تصحیح، پژوهش و شناخت بهتر نسخه‌های خطی ارزنده است (مایل هروی، 1369).

کانون‌های کتابت و استنساخ به‌عنوان اصلی‌ترین مراکز تهیه و توزیع نسخه‌های خطی و رواج علم در طی دوره‌های اسلامی براساس انگیزه‌های دینی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی شکل گرفته است. کاتبان و نسخه‌نویسان در هریک از کانون‌ها، آداب و اصولی را در کتابت رعایت می‌کردند که از راه بررسی تاریخی و مراجعه به اصل نسخه‌های خطی می‌توان آنها را بازشناخت. با توجه به اینکه بخشی از نسخه‌های خطی و آثار دوره تیموریان و صفویان در درگیری‌های فرقه‌ای و مذهبی ناحیه خراسان تخریب و از میان رفته است مسئله اصلی پژوهش حاضر شناخت کانون‌های استنساخ و کتابت (دانشمندان، کانون دیوانی، وراقان) و آداب کتابت نسخه‌های خطی در خراسان بزرگ در این برهه تاریخی است.

با توجه به ویژگی‌های این کانون‌ها و شبکه‌های حوزه استنساخ و نسخه‌نویسی، که هرکدام دارای آداب ویژه‌ای بودند، می‌توان هدف، علت‌های شکل‌گیری، و محل کتابت آنان را مشخص نمود. منظور از آداب کتابت، بازشناسی و بازیابی مشخصاتی از کاتب، زمان و محل استنساخ در انجامه نسخه‌های خطی، یادداشت‌های ظهریه، حواشی کتاب، خط، و تزئینات است.

در این دوره، آنچنان که باید رغبتی به خواندن کتب اصیل قدیم، متون علمی، و تاریخی نبود. نوشتن متونی که جوهرمایه مملکت‌مداری صفویان و وسیله پیشرفت حکومت و نشر عقاید و نظام فکری آنان بود مجالی نگذاشت که ایرانیان به آثار قدیم و افکار گذشته خود بپردازند و متون کهن را از گوشه‌های فراموشی به در آورند (افشار، 1347). پژوهشگران با مرور نوشتار صورت گرفته در مقالات و کتب منتشرشده در سال‌های گذشته نتوانستند به آثار پژوهشی اصیلی دست یابند که در آنها با بررسی نسخه‌های خطی، کانون‌های استنساخ

خراسان بزرگ در عهد تیموری و صفوی را بررسی نموده باشد و صرفاً پژوهش‌هایی شناسایی شد که به صورت نظری اشاراتی به این موضوع داشته‌اند. در ادامه برخی مطالب مرتبط و مفید مستخرج از این نوشتار که می‌تواند در تحلیل یافته‌های پژوهش مورد استفاده قرار گیرد و ارتباطی هر چند اندک با پژوهش حاضر دارد به تفکیک هر کانون ذکر شده است.

• کانون دانشمندان

مایل هروی (1380، ص 147) معتقد است که دانشمندان و طالبان علم که با شیوه و قابلیت‌های خود به نشر و تکثیر فرهنگ می‌پرداختند اگرچه نتوانستند نسخه‌های نفیس هنری در حوزه نسخه‌نویسی و کتاب‌آرایی تهیه کنند اما توانستند صدها و هزاران نسخه مضبوط و استوار کتابت و استنساخ کنند. کتابت یا استنساخ کتب از جمله اموری بوده که بر اعتبار دانشمندان می‌افزوده و دانش آنان را مستحکم می‌کرده است. همچنین، جامع‌ترین توصیف از نسخه‌نویسی دانشمندان را عباس قمی (1358ق، ج 1، ص 425)، بیان داشته است: "وراثت، حرفه‌ای بود که بسیاری از علما برای خود برگزیده بودند و وظیفه آنان استنساخ کتب، تصحیح، تجلید و فروش آنها بود.

مدارس از اصلی‌ترین کانون‌های استنساخ دانشمندان محسوب می‌شدند. از مدارس دوره تیموری خراسان بزرگ که در منابع از آنها یاد شده است می‌توان به مدرسه امیر علیشیر نوایی به‌نام اخلاصیه (خواندمیر، 1378، ص 64 و 154)، مدرسه غیاثیه خرگرد (848ق.)، مدرسه ملکه آغا بنت خضر اوغلاندر بلخ (خواندمیر، 1333، ص 629/3)، مدرسه تومان آقادر قصبه کوسویه هرات (سمرقندی، 1342، ص 124/2)، مدرسه مولانا لطف‌الله صدر در هرات (خواندمیر، 1333، ص 639/3)، مدرسه مولانا جلال‌الدین محمد قائمی در جنب مسجد جامع هرات مشهور به مدرسه پیشبرد (خواندمیر، 1324، ص 104)، مدرسه امیر قریان شیخدر هرات (زمچی اسفزاری، 1338، ص 717/6)، مدرسه گوهرشاد، مدرسه پریراد از نزدیکان شاهرخ و مدرسه یوسف خواجه (843ق) در مشهد، مدرسه میرزا الغیبیک در سمرقند، مدرسه امیر فیروزشاهی و مدرسه بیگه سلطان‌بیگم زوجه سلطان‌حسین بایقرا در هرات که به نام پسرش بدیع‌الزمان میرزا به نام "بدیعیه" نام یافته است اشاره کرد (صفا، 1364، ج 1، ص 83). با حاکمیت صفویان، پررونق‌ترین و باشکوه‌ترین مدارس علمیه با بهترین امکانات وقفی پا به عرصه وجود گذاشتند. مدارس علمیه نواب، حاج حسن، باقریه، فاضل‌خان، پایین‌پا، میرزاجعفر، خیرات‌خان، ابدال‌خان، عباسقلی‌خان، و ملاتاج از یادگارهای این دوران هستند (پسندیده، 1385، ج 1، ص 55). فدایی (1386، ص 13) مبانی آموزشی، تعلیم و تعلم و تأکید بر نگارش و کتابت را از دیگر انگیزه‌های استنساخ در کانون دانشمندان دانسته است و بیان داشته است که نسخه‌نویسی در مراکز آموزشی، اعم از مدارس،

مساجد، خانقاه، نظامیه‌ها و مراکز علمی مانند رصدخانه‌ها انجام می‌شده است. همچنین بشری (1390) به این مسئله اشاره کرده است که: "در کانون دانشمندان کتبی که در حیات پدیدآورشان استنساخ و تکثیر می‌شده‌اند، بعضاً این امتیاز را داشته‌اند که به نظر مؤلف برسند. نسخه‌هایی که در چنین شرایطی تولید می‌شده‌اند اغلب دارای یک یا چند گواهی بودند که نشانگر نظارت پدیدآور بر روند استنساخ بوده است".

• کانون دیوانی

مرور نوشتار پیرامون کانون‌های دیوانی خراسان در این دوره بیانگر پیشینه اندک در این حوزه است. با این وجود، از مراکز و کانون‌های مهم خراسان بزرگ که تحت نظر و حمایت دربار فعالیت می‌کردند کانون‌های دیوانی و کتابخانه‌های سلطنتی هستند. به گونه‌ای که در عریضه احمد بن عبد الله حجازی در باب کتابخانه‌های دیوانی تیموریان آمده است: "در کتابخانه هریک از ایشان [امیران تیموری: ابراهیم سلطان، بایسنغر، الغ بیک، شاهرخ میرزا] جماعتی از فضلا- از ناسخ، مذهب، مصور و صحاف- بودند که ایشان را در عالم نظیری نبود (نجیب اوغلو، 1389، ص 288). مایل هروی (1372) معتقد است کاتبان از اعضای لاینفک دربارها و دارای قدر و منزلت سیاسی و اجتماعی بودند و ده‌ها نسخه مصور مذهب در کتابخانه‌های دیوانی ساخته و پرداخته می‌شد. در شهر مشهد از شاهزادگان صفوی بهرام میرزا (-956ق.) و پسرش ابراهیم میرزا کتابخانه‌ای عظیمی داشتند.

• کانون وراقان

متواری سورکی (1384، ص 58) در پژوهش خود به این یافته رسید که کانون وراقان نسخه‌های خطی توسط کاتبان و خوشنویسان حرفه‌ای شکل گرفته و کاتب نسخه با دریافت اجرت به این کار می‌پرداخت. این نسخه‌ها ممکن بود آرایشی باشند و در اصطلاح به آنها تحریری می‌گویند. مایل هروی (1369، ص 40) بیان داشته است که: "خوشنویسان در دوره تیموریان و صفویان بیشتر خصیصه‌های زیبایی‌شناسی و هنری مد نظرشان بود، به سنت‌های علمی سمع دادن، مقابله کردن و به عرض رسانیدن در نسخه‌نویسی کمتر توجه می‌کردند". با این وجود، وفادار مرادی (1380) در پژوهش خود دریافت که از سده نهم، خوشنویسی و بعضاً تندنویسی جز عادات و آداب نسخه‌نویسی گردید.

همچنین در دوران تیموریان و صفویان تفکیک امور مربوط به نسخه‌پردازی در کانون نسخه‌نویسی دیوانی سبب تقویت این امور در کانون وراقان نیز شد به طوری که هریک از اصناف مرکب‌ساز، مجلد، کاغذگر، مذهب و خطاط برای گسترش و پیشرفت شغل‌شان دقت بیشتری می‌کردند و این کارها حالت تخصصی پیدا کرد. در دوره صفوی، اصناف شاغل به نسخه‌پردازی و کتاب‌آرایی در مکانی وسیع، اما جدا از هم، کانون نسخه‌پردازی وراقان و کتاب‌فروشان را اداره می‌کردند. همچنان که محمدعلی صحاف در اصفهان به کار جلدسازی، میرعرفان به کتاب‌فروشی، و زین‌العابدین خوزانی به مرکب‌فروشی اشتغال داشتند (دولت‌شاه، 1366، ص 313).

با بررسی پیشینه پژوهش مشخص می‌گردد که خراسان بزرگ در طول تاریخ از مراکز گسترش علم و فرهنگ اسلامی بوده و هزاران نسخه خطی در آن تألیف و کتابت شده است؛ اما کمتر پژوهشی به تحلیل ویژگی‌های کتابت و استنساخ به‌کار رفته در اصل نسخه‌های خطی پرداخته است؛ به‌همین دلیل، در پژوهش حاضر این مهم مورد توجه قرار گرفت.

روش‌شناسی

پژوهش حاضر از نوع توصیفی - تحلیلی است که با روش تحلیل محتوا انجام شده است. با توجه به اینکه کتابخانه آستان قدس رضوی در مشهد مقدس به‌عنوان یکی از مراکز دینی و علمی خراسان بزرگ در دوره‌های تیموریان و صفویان شناخته می‌شود منابع این کتابخانه به‌عنوان جامعه آماری مورد نظر قرار گرفت. با بررسی انجامه (رقم کاتب) 45000 نسخه خطی فهرست شده در کتابخانه آستان قدس رضوی، تعداد 44 نسخه خطی که کانون کتابت آنها توسط کاتب مشخص شده بود (28 نسخه مربوط به کانون دانشمندان، 10 نسخه مربوط به کانون دیوانی و 6 نسخه مربوط به کانون وراقان) شناسایی و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

یافته‌ها

• کانون‌های کتابت و استنساخ

با توجه به کاربرد و نوع بهره‌برداری که از استنساخ نسخه‌های خطی مدنظر بود مراکزی با نام کانون‌های استنساخ نسخه‌های خطی شکل گرفت که مطابق با پیشینه پژوهش می‌توان دریافت که بخش اعظم نسخه‌های خطی در میان سه کانون نسخه‌نویسی واقع شده‌اند که شامل موارد زیر است: (1) کانون دانشمندان که شامل نسخه‌های مدرسی و جهت تعلیم و نشر دانش تألیف می‌گردند؛ (2) کانون دیوانی که جهت حکام و سلاطین در دربار و دیوان انجام می‌شدند؛ (3) کانون وراقان که کاتب با دریافت دستمزد یا برای فروش اقدام به کتابت نسخه‌های خطی می‌کرده است. در جدول 1 کانون‌های نسخه‌نویسی، علت‌های شکل‌گیری، و محل کتابت نشان داده شده است.

جدول 1. کانون‌های نسخه‌نویسی در تمدن اسلامی

محل کتابت	علت‌های شکل‌گیری	کانون‌های نسخه‌نویسی
مدرسه، مسجد، خانقاه	درسی - تعلیم و تربیت	کانون دانشمندان
در دستگاه‌های رسمی حکومتی، دیوانی	تبلیغات، فرهنگی و سیاسی حکومت	کانون دیوانی
در بازار وراقان، حجره‌های کتابفروشان، محل شخصی کاتب	اقتصادی	کانون وراقان

با توجه به یافته‌های جدول 1 و پس از بررسی جامعه پژوهش (44 نسخه خطی) که دارای کامل‌ترین مستندات مربوط به کانون‌های نسخه‌نویسی خراسان بزرگ در دوره مورد بررسی بودند کانون‌های نسخه‌نویسی شناسایی گردید که اطلاعات آن در جدول 2 ارائه شده است.

جدول 2. توزیع فراوانی کانون‌های استنساخ نسخه‌های خطی خراسان بزرگ در دوره‌های تیموری و صفوی

ردیف	کانون‌های نسخه‌نویسی	تعداد	درصد
1	کانون دانشمندان	28	64
2	کانون دیوانی	10	23
3	کانون وراقان	6	13

همان‌گونه که در جدول 2 مشاهده می‌شود بیشترین کانون استنساخ مربوط به کانون دانشمندان با 64 درصد و کمترین آن مربوط به کانون وراقان با 13 درصد است.

• ویژگی‌های نسخ کانون دانشمندان

در این پژوهش، 28 نسخه خطی (64 درصد) مربوط به کانون دانشمندان بود. با بررسی دقیق این نسخه‌ها مشخص شد نسخه‌های کتابت‌شده در فاصله سال‌های 822ق. تا 1122ق. در مدارس کتابت شده که شامل مدارس سلطان الغیبیک و امیرترخان در سمرقند؛ مدارس پایین‌پا، فاضل‌خان، خیراتیبه، سمیعیه، جعفریه، عباسیه، چهارباغ، فاضلیه و پریزاد در مشهد؛ مدارس امیرفیروز شاه، سبزیبران، پابوس و سلطان آغا در هرات؛ مدرسه امیر عرب بخارا؛ مدرسه شرفیه سبزواری و مدرسه‌ای نیز در نیشابور است. در جدول 3، توزیع فراوانی نسخه‌های خطی کتابت شده در کانون‌های کتابت دانشمندان در خراسان بزرگ ذکر شده است.

جدول 3. توزیع فراوانی نسخه‌های خطی کانون دانشمندان

مشهد		سمرقند		هرات		سبزواری، نیشابور و بخارا	
تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
14	50	7	25	4	14	3	11

همان‌طور که مشاهده می‌شود مشهد با 14 نسخه خطی (50 درصد)، محل کتابت بیشترین نسخه خطی در کانون دانشمندان است و سبزواری، نیشابور و بخارا هر کدام با یک نسخه خطی (در مجموع 11 درصد) دارای کمترین نسخه خطی استنساخ‌شده کانون دانشمندان هستند.

بررسی دقیق نسخ خطی کانون دانشمندان نشان داد که غلط‌نویسی به ندرت و تندنویسی، زیبانویسی و تزیینات در نسخه‌های این کانون مشاهده نشد. از مجموع نسخه‌های مورد بررسی 25 عدد (89 درصد) از نسخه‌های کانون دانشمندان دارای حاشیه‌هایی از جمله تصحیح و مقابله، توضیح لغات و شرح عبارات متن در حاشیه می‌باشند که توزیع فراوانی آنها در جدول 4 ارائه شده است.

جدول 4. توزیع فراوانی ویژگی‌های حاشیه نسخه‌های خطی کانون دانشمندان

ویژگی‌های حاشیه نسخه‌های خطی کانون دانشمندان									
تصحیح کاتب		رکابه		توضیح لغات		شرح عبارت		ذکر نام منبع	
تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
23	92	23	92	12	48	19	76	11	44

طبق یافته‌های جدول 4 تصحیح متن 23 عدد (92 درصد) از نسخه‌های حاشیه‌دار، تصحیح توسط کاتب انجام شده و نشان آن "صح و صد" است که شامل تصحیح اغلاط املائی و سقطات متن است. همچنین 12 عدد (48 درصد) از حواشی نسخه‌های کانون دانشمندان دارای توضیح لغات بوده و 11 عدد (44 درصد) از این حواشی نام منابعی همچون: "قاموس، صحاح اللغه، کنز اللغه، شرح مفتاح، شرح ارشاد و غیره" را ذکر کرده‌اند. علاوه بر آن، جدول 4 نشان می‌دهد که 19 عدد (76 درصد) دارای شرح عبارات متن با نشانه‌هایی چون: "منه، منه رحمه الله، منه دام ظلّه، منه حفظ الله، منه سلم الله، منه قدس سره، مد ظلّه، فتح سلم الله، ..." در حاشیه بوده و همچنین 23 عدد (92 درصد) نسخه‌ها دارای رکابه است.

با بررسی انجامه نسخه‌های کانون دانشمندان ویژگی‌های آنها در جدول 5 مشاهده می‌گردد که بیشترین فراوانی تاریخ نسخه‌های مورد بررسی شامل: روز، ماه و سال، است و در رابطه با شکل انجامه بیشترین آن شامل شکل مثلث است.

جدول 5. توزیع فراوانی ویژگی‌های انجامه نسخه‌های خطی کانون دانشمندان

ویژگی‌های انجامه نسخه‌های خطی کانون دانشمندان							
تاریخ انجامه (روز، ماه، سال)		ذکر نسخه ماخوذ		جمله دعایی		شکل انجامه (مثلث)	
تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد
13	46	3	11	13	46	18	61

همچنین براساس یافته‌های جدول 5 در حدود نیمی از نسخه‌ها متغیرهای مورد بررسی در انجامة مشاهده می‌گردد به جز متغیر نسخه مأخوذ که با 3 عدد (11 درصد) کمترین مقدار را در انجامة‌ها به خود اختصاص داده است.

• ویژگی نسخ کانون دیوانی

با بررسی نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی در دوره‌های تیموری و صفوی، تعداد 10 نسخه از کانون دیوانی براساس شواهد نسخه‌شناسی از جمله: انجامة کاتب و تزئینات مربوط به زمان کتابت، مشخص گردید که در کانون دارالسلطنه هرات و در فاصله سال‌های 823ق. تا 1075ق. استنساخ شده‌اند. برخی کاتبان نسخه‌های مورد بررسی از مشهورترین کاتبان و خوشنویسان درباری بوده‌اند؛ از جمله قرآن شماره 1587 به کتابت بایسنغر میرزا، قرآن شماره 153 به کتابت عبدالله طباطبائی هروی، نسخه شماره 10579 به کتابت جعفر بایسنغری، نسخه شماره 10241 به کتابت میرعلی هروی، نسخه شماره 8058 به کتابت یاری کاتب، و نسخه شماره 10242 به کتابت سلطان‌علی مشهدی. در نسخه‌های این کانون متغیرهای حاشیه‌نویسی همچون تصحیح و مقابله مشاهده نشد. درصد فراوانی هر کدام از ویژگی‌های نسخه‌های خطی کانون دیوانی در جدول 6 ارائه شده است.

جدول 6. توزیع فراوانی ویژگی‌های نسخه‌های خطی کانون دیوانی

ویژگی‌های نسخه‌های خطی کانون دیوانی													
نسخه‌های نثر		کتابت مستقل		تزئینات		کتابت دفتری		کیفیت خط		رکابه		زیبانویسی	
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد
60	6	100	10	80	8	100	10	70	7	60	6	90	9

براساس جدول 6 می‌توان دریافت که 8 عدد (80 درصد) از نسخه‌های یافت‌شده دارای تزئیناتی همچون سرلوح مذهب، جداول، کتیبه، دندان موشی، تشعیر و ... بوده‌اند. همچنین با توجه به زیبایی‌نویسی در 9 عدد (90 درصد) نسخه‌های مورد بررسی و وجود درجه کیفی عالی تا ممتاز در 7 تای (70 درصد) آنها تأییدی بر حسن خط و زیبایی‌نویسی در نسخه‌های خطی کانون دیوانی است.

با مطالعه انجامة نسخه‌های کانون دیوانی در جدول 7 مشاهده می‌گردد که در آداب کتابت انجامة این کانون نسخه مأخوذ مورد نظر کاتب نبوده و شکل انجامة در این کانون به صورت دفتری و نیمی از نسخه‌های خطی دارای جمله دعایی و در 4 عدد (40 درصد) کاتبان تاریخ کامل اتمام کتابت را ذکر کرده‌اند.

جدول 7. توزیع فراوانی ویژگی‌های انجامه نسخه‌های خطی کانون دیوانی

ویژگی‌های انجامه نسخه‌های خطی کانون دیوانی					
تاریخ انجامه		جمله دعایی		شکل انجامه (دفتری)	
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد
40	4	50	5	80	8

• ویژگی نسخ کانون وراقان

با بررسی نسخه‌های خطی می‌توان به این نتیجه رسید که برخی نسخه‌های خطی توسط افرادی که شغل‌شان کتابت و استنساخ نسخه‌های خطی بوده انجام یافته است. این کاتبان معمولاً در نامشان لفظ کاتب به کار رفته، یا توسط سفارش دهنده‌ای اقدام به کتابت می‌کردند. در جدول 8 توزیع فراوانی ویژگی‌های نسخه‌های خطی کانون وراقان ارائه شده است.

جدول 8. توزیع فراوانی ویژگی‌های نسخه‌های خطی کانون وراقان

ویژگی‌های نسخه‌های خطی کانون دیوانی													
خط خوش		زیبانویسی		تندنویسی		اختصارنویسی		غلط املائی		تصحیح و مقابله		رکابه	
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد
67	4	67	4	33	2	50	3	100	6	83	5	83	5

طبق جدول 8 نیز می‌توان به این یافته‌ها پی برد: (1) وجود غلط املائی در کلیه نسخه‌های خطی؛ (2) توجه به زیبایی و خوش خطی در 4 عدد (67 درصد) نسخه‌ها؛ (3) اختصارنویسی در نیمی از نسخه‌ها؛ (4) تندنویسی در 2 عدد (33 درصد) از نسخه‌های کتابت شده دیده می‌شود که نشانه‌ای بر تندنویسی کاتبی حرفه‌ای دارد که برای معیشت به کتابت می‌پرداخته است. در جدول 9 توزیع فراوانی ویژگی‌های انجامه نسخه‌های خطی کانون وراقان ارائه شده است.

جدول 9. توزیع فراوانی ویژگی‌های انجامه نسخه‌های خطی کانون وراقان

ویژگی‌های انجامه نسخه‌های خطی کانون دیوانی					
تاریخ انجامه		جمله دعایی		شکل انجامه	
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد
33	2	50	3	100	6

در جدول 9 می‌توان مشاهده کرد که در این کانون جمله‌دعایی در نیمی از انجامه‌ها وجود داشته و شکل انجامه در این کانون به صورت مثلثی و در 2 عدد (33 درصد) نسخ تاریخ کامل (روز، ماه و سال) اتمام کتابت ذکر شده است.

نتیجه‌گیری

خراسان بزرگ در طول تاریخ از مراکز گسترش علم و فرهنگ اسلامی بوده و هزاران نسخه خطی در آن تألیف و کتابت شده است. دوره تیموریان (782-911 ق.) یکی از اعصار زیرین تاریخ خراسان، بلکه فلات ایران است (ناصری داوودی، 1378، ص 11). در نسخه‌نویسی این دوره، خط نسخ از اسلوب کهن دوره شد و طرزی کاملاً زیبا یافت. در این دوره شعر فارسی گسترش یافت. به گفته صفا (1364، ج 4، ص 110) از میزان تألیفات به زبان عربی کاسته شد و شمار کتاب‌های فارسی در زمینه علوم ادبی افزون گشت. ویژگی‌های نسخه‌نویسی کانون نسخه‌پردازی دوره تیموریان توسط صفویان و شیبانیان در بخارا، تبریز و هرات ادامه پیدا کرد. صفویان، بانی وحدت سیاسی، مذهبی و نظامی ایران گردیدند و در قلمرو اجتماعی نوعی یکپارچگی و مسئولیتی واحد در میان مردم ایران پدید آوردند و نخستین عامل عمده در ایجاد وحدت این دوره گرایش مردم ایران به مذهب تشیع به‌عنوان مذهب رسمی دولتی بود.

در پژوهش حاضر مشخص گردید که بیشتر نسخه‌های خطی را می‌توان با توجه به اهداف کتابت و استنساخ در سه کانون نسخه‌نویسی (1) دانشمندان، (2) دیوانی، و (3) وراقان طبقه‌بندی کرد.

هرکدام از کانون‌های نسخه‌نویسی، با توجه به اهداف کتابت و استنساخ دارای آداب ویژه‌ای است. در این پژوهش با واکاوی نسخه‌های خطی، آداب کتابت در هرکدام از کانون‌ها مورد شناسایی قرار گرفت که در مقایسه با پژوهش‌های پیشین، نتایج زیر حاصل شد:

1. کانون دانشمندان: درباره این کانون قمی (1358 ق.) از نقش علما در کتابت و مایل هروی (1380) از عدم وجود نسخه‌های هنری و وجود متون مضبوط و استوار در این کانون یاد کرده است. که این نظر با عدم مشاهده نسخه‌های هنری و دارای اغلاط بسیار تأیید گردید. از ویژگی دیگر این کانون که بشری (1390) در پژوهش خود از آن با عنوان گواهی نظارت بر کتابت و استنساخ برشمرد که وجود درصد بالای گواهی‌های تصحیح و شرح عبارات آن را تأیید می‌کند و می‌توان نتیجه گرفت نسخه‌های این کانون دارای حاشیه‌هایی است که در انگیزه‌های شکل‌گیری این کانون (تعلیم و تربیت) نقش دارد.

2. **کانون دیوانی:** نجیب اوغلو (1389) و مایل هروی (1372) مشخص کردند که دو کانون مهم دارالسلطنه هرات (شاهرخ و حسین بایقرا) و مشهد (ابراهیم میرزا) از مراکز مهم حکومتی در دوره‌های تیموری و صفوی است که در آنها نسخه‌های مصور و هنری تهیه می‌شده است. در این پژوهش، نسخه‌ای از دربار سلطنتی مشهد شناسایی نگردید. با بررسی یافته‌های به‌دست آمده و درصد فراوانی بالای متغیرهای زیبایی‌نویسی، کیفیت خط و تزیینات می‌توان به این نتیجه رسید که هدف اصلی نسخه‌های کتابت‌شده در این کانون به جهت زیبایی است، لذا وجود نسخه‌های مصور و هنری در این کانون مورد تأیید قرار گرفت.

3. **کانون وراقان:** ویژگی‌های این کانون با روایتی از دولتشاه (1366) از تخصصی شدن امور در این کانون و نظر متوارکی سورکی (1384) و مایل هروی (1369) مبنی بر وجود نسخه‌های آرایشی و توجه کاتبان به زیبایی و هنر، با توجه به یافته‌های پژوهش همچون زیبانویسی و کیفیت خوش کاتبان مورد تأیید قرار گرفت ولی عدم توجه به تصحیح (مایل هروی، 1369) و تند نویسی کاتبان (وفادار مرادی، 1380) با توجه به یافته‌های این پژوهش مورد تأیید قرار نگرفت. با نظر به نوشتار حاضر مشخص می‌گردد در کانون وراقان دوره‌های تیموری و صفوی به حسن و کیفیت خط به جهت دریافت اجرت مناسب توجه می‌شده است. همچنین از یافته‌های پژوهش حاضر می‌توان نتیجه گرفت که مشخصات انجامه به‌طور کامل در تمام نسخه‌های خطی کانون‌های مورد بررسی قابل مشاهده نیستند و ذکر نسخه مأخوذ دارای کمترین فراوانی است.

مآخذ

- بشری، جواد (1390). آراستن آغاز و انجام دستویس به خط مؤلف. نامه بهارستان، 12، دفتر 18-19، 93-100.
- پسندیده، محمود (1385). حوزه علمیه خراسان (ج 1). با مقدمه واعظ زاده خراسانی. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- خواند میر، غیاث الدین بن هماد الدین (1324). رجال کتاب حبیب السیر (از حمله مغول تا مرگ شاه اسماعیل). گرد آورنده عبدالحسین نوایی. تهران: شرکت سهامی چاپ.
- خواند میر، غیاث الدین بن هماد الدین (1333). تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر (ج 3). مقدمه جلال الدین همایی؛ زیر نظر محمد دبیر سیاقی. تهران: خیام.
- خواند میر، غیاث الدین بن هماد الدین (1324). رجال کتاب حبیب السیر (از حمله مغول تا مرگ شاه اسماعیل). گرد آورنده عبدالحسین نوایی. تهران: شرکت سهامی چاپ.
- (1333). تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد بشر (ج 3). مقدمه جلال الدین همایی؛ زیر نظر محمد دبیر سیاقی. تهران: خیام.
- (1378). مکارم الاخلاق: شرح احوال و زندگانی امیرعلی شیرنوایی. مصحح محمد اکبر عشیق. تهران: آینه میراث.
- دولتشاه، دولتشاه بن بختیشاه (1366). تذکره الشعراء. ترجمه محمد رضضانی. تهران: پدیده.

زمجی اسفزاری، معین الدین محمد. (1338). *روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات*. با تصحیح و حواشی و تعلیقات محمد کاظم امام. تهران: دانشگاه تهران.

سمرقندی، کمال الدین عبد الرزاق. (1342). *مطلع سعدین و مجمع بحرین*. تصحیح محمد شفیع. لاهور: ستاره.

صفا، ذبیح الله. (1364). *تاریخ ادبیات در ایران* (جلد 4) (چاپ دوم). تهران: فردوسی.

قمی، عباس. (1358ق.). *الکنی و الالقاب* (ج 1). [نجف]: صیدامطبعه العرفان.

مایل هروی، نجیب. (1369). *نقد و تصحیح متون*. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش های اسلامی.

مایل هروی، نجیب. (1372). *کتاب آرابی در تمدن اسلامی*. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش های اسلامی.

مایل هروی، نجیب. (1380). *تاریخ نسخه پردازی و تصحیح انتقادی نسخه های خطی*. تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

متواری سورکی، پروین. (1384). *نخزائن مکتوب: از وقف کتاب تا کتابخانه های وقفی*. تهران: پیام رسان.

ناصری داوودی، عبدالجید. (1378). *تشیع در خراسان، عهد تیموریان*. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش های اسلامی.

نجیب اوغلو، گل رو. (1389). *هندسه و تزئین در معماری اسلامی: (طومار توقایی)*. ترجمه مهرداد قیومی بیدهندی. تهران: انتشارات روزنه.

وفادار مرادی، محمد. (1380). *آیین کتابت در نسخه های خطی قرن 7 تا 9ه.ق. در کتابخانه آستان قدس رضوی*. فصلنامه کتابداری و اطلاع رسانی، 4(2)، 71-80.

استناد به این مقاله:

توسلی، وحید؛ عظیمی، حبیب الله (زودآیند). *کانون ها و ویژگی های کتابت در خراسان بزرگ: دوره تیموریان و صفویان*. *مطالعات ملی کتابداری و سازماندهی اطلاعات*.

پایگاه نشر